

TEIZMUS: VALLÁS- ÉS FILOZÓFIATÖRTÉNETI VÁZLAT

CZAKÓ ISTVÁN

A korai felvilágosodás vallásfilozófiai vitáiban megjelent fogalom; tág értelemben azt az ateizmussal ellentétes vallási tant és filozófiai felfogást jelenti, mely szerint létezik Isten, ezen túlmenően e felfogás a deizmussal szemben nem korlátozza Isten és a világ viszonyát a világ létrehozására, a panteizmussal szemben Isten személy voltát és transzcendenciáját, a világtól való ontológiai különbségét hangsúlyozza, a szkepticizmussal és agnoszticizmussal szemben pedig azt képviseli, hogy Isten megismerhető, és a léte bizonyítható.¹ A teizmus, melynek elnevezése a görög *theosz* szóból származik, átfogó valóságértelmezésként ellentétben áll a materializmussal és a naturalizmussal is, melyek a valóságot az anyaggal, ill. a természettel azonosítják.

A vallástörténet meghatározó eleme az Isten vagy istenek létezésébe vetett hit, jóllehet nem minden vallás rendelkezik kifejezett istenfogalommal, mi több, a hí-nájána buddhizmus irrelevánsnak tekinti Isten létét a megváltás (*móksa*) vonatko-zásában.² A vallástudomány a teisztikus vallási meggyőződések két alapformáját különbözteti meg, a monoteizmust (egyistenhit)³ és a politeizmust (többistenhit).⁴ A politeizmus sajátos formája a Max Müller (1823–1900) által henoteizmusnak nevezett vallási felfogás, amely bár elismeri más istenek létét, kiemelten csak egyetlen istent tisztel: ennek változatai a monolatrizmus és a kathenoteizmus, utóbbi egyszerre egy Isten tiszteletét jelenti.⁵

¹ Jelen tanulmány a *Magyar Filozófiai Enciklopédia* számára készített „Teizmus” szócikk alap-szövege. A MAFE projektumához lásd: „Szemelvények a Magyar Filozófiai Enciklopédiából”, in Vallástudományi Szemle 17, 2021/1, 101–146. A szerző habilitált egyetemi docens a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Filozófia Tanszékén.

² Lásd ehhez: Glasenapp: Der Buddhismus: eine atheistische Religion.

³ Ennek eredetéhez lásd Jan Assmann: Moses der Ägypter. Entzifferung einer Gedächtnisspur (magyarul uő: Mózes, az egyiptomi. Egy emléknym megfejtése, 2003) az ősmoneizmus (*Urmonotheismus*) vitatott elméletéhez lásd Schmidt, Wilhelm: Der Ursprung der Gottesidee. Eine historisch-kritische und positive Studie.

⁴ Az elnevezés eredetéhez Alexandriai Philónnál lásd Burkhard Gladrow: Polytheismus in: Cancik, Hubert et al.: Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe, Band IV, 322.

⁵ Lásd ehhez Rózsa: A monoteizmus Izraelben, 37–50.

Bár ismertek a materializmus vallási (lásd pl. manicheizmus), sőt keresztény⁶ változatai is, ezek nem jelentősek: lényege szerint a teizmus egy a világtól különböző, abszolút, személyes, tudatos és szabad fennállásra mint végső alapra vezet vissza minden kontingens létezőt. A teizmus nem szigorú rendszer, egységes iskola vagy irányzat, inkább a monoteisztikus vallások alapjául szolgáló istenhit tartalmának filozófiai reflexiója. E hit egyetemes jelentősége az emberi gondolkodás és történelem egészére nézve aligha eltúlozható. Találó példa erre Gabriel García Márquez (1927–2014) regényének egy jelenete. A falu népét súlyosan fenyegető felejtéssel szemben Macondo lakói feliratokkal védekeztek, melyek közül a legnagyobbat a falu főutcáján helyezték el a következő szavakkal: „*Van Isten*.”⁷ Ez a tömör állítás az irodalmi befogadó számára mély és evidens jelentést hordoz, a filozófiai reflexió azonban e ponton összetett problémákba ütközik: Milyen értelemben állítható Istenről, hogy „van”? Vajon miféle fennállásra vonatkozik az „Isten” szó? S kifejezhető-e ennek tartalma fogalmilag, vagy az Istenről való tudás voltaképpeni forrása az értelmi gondolkodást meghaladó kinyilatkoztatás, a vallási vagy misztikus tapasztalat?⁸ Vajon tekinthető-e a teisztikus meggyőződés (*belief*) további racionális megalapozásra nem szoruló, önevidens bázishitnek,⁹ vagy a teizmusra tudományos hipotézisként, végső (*final explanation*) és személyi magyarázatként (*personal explanation*) kell tekintenünk, melynek valószínűségét a mellette, ill. ellene szóló érvek fényében kell mérlegelnünk?¹⁰ A teizmusnak történetileg számos válfaja alakult ki: az alábbiakban szisztematikus és történeti megközelítésben tekintjük át e felfogás konceptuális tartalmát és főbb változatait.

A teizmusnak a XVII. században megjelent fogalma arra szolgált, hogy lehetővé tegye a vallással és Istennel kapcsolatos filozófiai problémák önálló és racionális tárgyalását a kortárs felekezeti teológia dogmatikai vitáitól függetlenül, és elősegítse a kinyilatkoztatott vallások védelmét a szkeptikus és ateista érvekkel szemben. Kezdetben a deizmus és a teizmus között éppúgy nem tettek fogalmi különbséget, mint a teizmus és a monoteizmus között, s a teizmus jelentése széles spektrumon mozgott: átfogó értelemben minden olyan álláspontot magába foglalt, amely egy, a világtól különböző, tőle függetlenül fennálló isteni lény létezését vallja. E tág értelemben a teizmus legkésőbb Platón óta létezik a filozófiatörténetben, a vallások

⁶ Lásd pl. Peter Van Inwagen: *Dualism and Materialism*: 475–488.

⁷ Márquez, Gabriel García: *Cien años de soledad* (1967 magyarul uő: *Száz év magány*. Budapest: Magvető, 1971, 45).

⁸ Lásd ehhez Karl Rahner: *Meditation über das Wort 'Gott'*; (1976, magyarul uő: *Elmélkedés az 'isten' szóról* = uő: *A hit alapjai. Bevezetés a kereszténység fogalmába*, 1983, 61–68).

⁹ Vö. Alvin Plantinga: *Knowledge and Christian Belief* (magyarul uő: *Tudás és keresztény meggyőződés*. Ford. Paár Tamás, 2024).

¹⁰ Lásd ehhez Richard Swinburne: *Is There a God?* (1996; magyarul uő: *Van Isten?* Ford. Vassányi Miklós, 1998).

történetéből pedig a zsidóság, a kereszténység és az iszlám sorolhatók elsődlegesen ide. Szoros értelemben a teizmus azt a filozófiai álláspontot jelenti, mely szerint létezik egy legfőbb, személyes, tökéletes és szükségszerű lény (*ens supremum, ens perfectissimum, ens necessarium*), aki mindentudó, mindenható, mindenütt jelenlévő, örökkévaló, tökéletesen jó, és aki szabadon teremtette és tartja fenn a világot. A teizmus kifejezést elsőként a cambridge-i neoplatonikus filozófus, Ralph Cudworth (1617–1688) használta *The True Intellectual System of the Universe: Wherein all the Reason and Philosophy of Atheism is Confuted, and Its Impossibility Demonstrated* (1678 [„A világegyetem valós értelmi szerkezete: Első rész, melyben az ateizmus teljes értelme és filozófiája cáfolatot, a lehetetlensége pedig bizonyítást nyer”]) c. apologetikai művében. Cudworth meghatározása szerint „szigorúan és sajátos értelemben azokat nevezzük teistának, akik azt állítják, hogy öröktől fogva és önmagától létezik egy tökéletesen tudatos, megértő lény vagy elme, amely minden más dolog oka.”¹¹

A teizmushoz fogalmilag közel álló, s a felvilágosodásban széles körben képviselt deizmus a teizmus racionalizáló leegyszerűsítése, amely szorosan kötődik az ész elsőbbségét valló újkori teológiai-filozófiai meggyőződéshez, és a modern szekularizáció fontos előkészítő mozzanata. A teizmus és a deizmus fogalmai között elsőként Kant tett szisztematikus különbséget. Meghatározása szerint „*deistának* hívjuk azt az embert, aki csupán a transzcendentális teológiát fogadja el, *teistának* azt, aki a természet teológiáját is. (...) A deista csupán a *világ okát* érti az eredendő lényen (s nem dönti el, hogy ezen ok az eredendő lény természetében rejlő szükségszerűség által hat-e vagy szabadság által), míg a teista a *világ teremtőjét*. (...) A *deista* hisz *Istenben*, ám a *teista* az élő Istenben (*summam intelligentiam*) hisz.”¹²

Az istenséget a mindenséggel (a világgal vagy a természettel) azonosító panteizmus fogalma szintén a XVIII. század vallásfilozófiai vitáiban jelent meg, jóllehet maga a felfogás antik eredetű és visszatérően felbukkant a filozófia történetében (reneszánsz filozófia, Spinoza, Lessing, Jacobi, német idealizmus). A panteizmushoz közel álló „kozmeteizmus” kifejezést Lamoigne de Malesherbes (1721–1794) dolgozta ki a kozmosz ókori, kiváltképp sztoikus tiszteletére vonatkozóan. Jan Assmann (1938–2024) szerint a kozmeteizmus köti össze az egyiptomi vallást a hermetizmussal, a platonizmussal, az újplatonizmussal, a sztoicizmussal, a spinozizmussal és a korai német romantikával: utóbbi valójában „az isteni lélekkel eltöltött kozmosz tiszteletének visszatérése”.¹³

A teizmussal formálisan diametrális ellentétben álló ateizmus antik görög eredetű fogalom, ám ott még nem az istenek létének kifejezett tagadását jelentette:

¹¹ Cudworth: *The True Intellectual*, 1678, idézett helye: 1837, First American Edition, I. kötet, 267.

¹² Immanuel Kant: *Kritik der reinen Vernunft* (1781, második kiadás: 1787; magyarul uő: *A tiszta ész kritikája*, 1995, 492.sk.)

¹³ Assmann: *Mózes, az egyiptomi*, 205.

az *aszebeia* Szókratésszel szemben megfogalmazott vádjá szerint Szókratész „új isteneket csinál”, „a régiekben pedig nem hisz” (Platón: Eutüphrón, 3b). Az ateizmus csak a felvilágosodás korától vált fokozatosan tömegjelenséggé (Diderot, d’Holbach [1723–1789], Claude-Adrien Helvétius [1715–1771], Feuerbach, Marx, Nietzsche, Sartre, Michael Martin [1932–2015], John L. Schellenberg [1959–], Richard Dawkins [1941–], Daniel Dennett [1942–2024]). Karl Löwith (1897–1973) megállapítása szerint az ateizmus kifejezett megjelenését maga a keresztény teizmus tette lehetővé: „A radikális ateizmus is ... csak a keresztény tradíción belül lehetséges. Mert az a nézet, hogy a világ teljesen istennélküli és Istentől elhagyatott, egy teremtményeinek gondját viselő, transzcendens, teremtő istent feltételez.”¹⁴ E megfogalmazás rávilágít arra, hogy a teizmus és az ateizmus összefüggésben állnak, s az ellentétük relatív, aminek eklatáns példája, hogy az ateizmussal vádolt első keresztények éppenséggel a Római Birodalom isteneinek tiszteletét tekintették ateizmusnak: „Innét van a vád, hogy minket ateistáknak tartanak, mert mi az ilyenféleképpen munkálkodó istenekkel szemben bevalljuk, hogy ateisták vagyunk; de nem így az Istennel kapcsolatban.”¹⁵ A teizmus fogalmának sajátos relativitása tűnik ki Fichtének a jénai ateizmus-vitában (1798–1799) tett megállapításából is: „Hűen és világosan bemutattam ellenfeleim tanítását, mely szerint az enyémnek számukra ateizmusnak kell tünnie, és az enyémet, amely szerint az övéknek számomra istentelennek és bálványimádónak kell tünnie.”¹⁶ Az ateizmus és a teizmus korrelációja nemcsak abban nyilvánul meg, hogy az Isten és a világ közötti ontológiai különbséget kiemelő teisztikus gondolkodás teszi lehetővé az elméleti ateizmust, hanem abban is, hogy az ateizmus számos esetben éppenséggel egy torz istenfogalommal szemben helyezkedik a teizmussal ellentétes álláspontra.¹⁷ A filozófia eredendő istennélküliségének, s ebben az értelemben ateizmusának mélyreható spekulatív megragadása történik meg Schelling késői gondolkodásában, akinek az 1821 és 1825 közötti időszakból az erlangeni kéziratok hagyatékaiban fennmaradt sorai a filozófiai gondolkodás eredetét és szabadságát az Istentől való függetlenség követelményével kapcsolják össze: „Magát Istent is el kell hagynia annak, aki az igazán szabad filozófia kiindulópontját

¹⁴ Löwith, Karl: *Weltgeschichte und Heilsgeschehen. Die theologischen Voraussetzungen der Geschichtsphilosophie* 1953 (magyarul uő: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*, 1996, 253).

¹⁵ Szent Jusztiносz: *I. Apológia* VI. 1.

¹⁶ J. G. Fichtes Appellation an das Publicum über die durch ein Churf. Sächs. Confiscationsrescript ihm beigemessenen atheistische Aeusserungen. Eine Schrift, die man erst zu lesen bittet, ehe man sie confiscirt, [1799; „J. G. Fichte fellebbezése a közönséghez a Szász Választófejedelemség által kiadott elkobzási határozatban neki tulajdonított ateista kijelentésekkel kapcsolatosan. Egy írás, amelyet kéretik elolvasni, mielőtt elkoboznák”] = Fichte: 1845, 235.

¹⁷ Lásd: Weissmahr Béla: *Philosophische Gotteslehre* (1983; magyarul uő: *Filozófiai istentan*, 1996, 92–105).

akarja választani. Arról van itt szó, hogy aki meg akarja tartani, elveszti azt, aki pedig elveszti, az megtalálja azt. Csak az juthat el önmaga alapzatához, s csak az láthatja át az élet egész mélységét, aki egyszer az életben mindent elhagyott, s aki maga is mindentől elhagyottá vált, aki számára minden elsüllyedt, s aki egyedül a végtelenben ismerte fel önmagát. Ezt a nagy lépést Platón a halálhoz hasonlította.”¹⁸ A filozófia „elvi ateizmusa” Heidegger korai freiburgi előadásaiiban (1921–1922) hermeneutikai jellegű filozófiai követelmény: nem tartalmi állítást jelent Isten létéről vagy nemlétéről, hanem a kérdésnek az alapvetően hermeneutikai beállítottságból fakadó nyitottan tartását és radikalitását a vallási beállítódással szemben.¹⁹ Miután a II. világháborút követően Sartre Heideggert nyíltan az ateista egzisztencializmus képviselőjének minősítette,²⁰ Heidegger nem csupán a *Sein und Zeit* (1927; magyarul uő: *Lét és idő*, 1989) „egzisztencialista” besorolását nyilvánította félreértésnek, de az „ateistát” is: „a gondolkodás, mely a lét igazságába mint meggondolandóba előremutat, ... nem szeretne semmiképpen sem dönteni a teizmus mellett. Éppoly kevésbé lehet teista, mint ateista.”²¹

Mai értelmezése szerint az ateizmus filozófiailag azt a felfogást jelenti, mely szerint érvek, ill. jó indokok szólnak Isten létezése ellen (pozitív ateizmus, pl. a rossz problémája), vagy legalábbis nem hozhatók fel ilyen érvek mellette (negatív ateizmus). A klasszikus teizmus fogalmi tartalmát kifejtő „tökéletes lény”-teológiának²² elkerülhetetlenül szembe kell néznie a rosszból kiinduló ateista érveléssel. Ez utóbbival szemben lép fel a szkeptikus teizmus, amely két állítást foglal magában: 1. még ha a teizmus igaz lenne is, szkeptikusnak kell lennünk abbéli kognitív képességeinket illetően, hogy észszerűen meghatározzuk Isten valamennyi, a világra vonatkozó döntését, különösen a rossz mennyiségére, természetére és megengedésére vonatkozóan; 2. amennyiben az első állítás igaz, akkor ez egyúttal aláássa vagy legalábbis nagymértékben gyengíti a rosszból kiinduló ateista érvelést is.²³ Bár a nyitott teizmus (*open theism*) képviselői fenntartják a „tökéletes lény”-teológiát, úgy vélik, hogy a jövő kauzálisan és episztemikusan nyitott: Isten mindentudása nem terjed ki az összes jövőbeli eseményre, mivel az emberek libertárius szabad akarattal

¹⁸ Schelling: *Über die Natur der Philosophie als Wissenschaft* (1861; A filozófia mint tudomány természetéről] = uő: *Sämtliche Werke*, I, 9, 217.sk. Lásd: Martin Heidegger: Schelling értekezése az emberi szabadság lényegéről, 23).

¹⁹ Martin Heidegger: *Blatt 14: Die Fraglichkeit. Fragen und Neugier, zwei Grundhaltungen. Prinzipieller Atheismus der Philosophie* (1994; „14. lap: A kérdésség. Kérdés és kíváncsiság, két alaptartás. A filozófia elvi ateizmusa” = uő: *Gesamtausgabe* II, 61, Anhang II: *Lose Blätter*, 196).

²⁰ Sartre: *L'existentialisme est un humanisme* (1946; magyarul uő: *Egzisztencializmus*, 3).

²¹ Heidegger: *Brief über den „Humanismus”* (1947; magyarul uő: *Levél a „humanizmusról”* (1946) = uő: *Ütjelzők*, 324.

²² Rogers: *Perfect Being Theology*.

²³ Bergmann: *Skeptical Theism and the Problem of Evil*, 2009, 374–399.

rendelkeznek. Minthogy a jövőbeli szabad döntések előzetesen nem determináltak és nem léteznek a meghozásuk pillanatáig, metafizikailag lehetetlen, hogy bárki a döntés pillanata előtt vagy azon kívül tudja, hogy mi lesz a döntés kimenetele. A nyitott teizmus szerint Isten semmilyen módon és értelemben nem akarja a morálisan rossz események bekövetkezését, ekként nem is tehető értük felelőssé.

A teizmus fogalmának története Cudworth-t követően változatosan alakult. Shaftesbury (Anthony Ashley Cooper, 1671–1713) pozitív jelentésben használta a teizmus kifejezést: míg az ateizmus a véletlent értelmezi világelvként, a teizmus abból indul ki, hogy Isten mindent a legjobban, vagy legalábbis egészében véve igazságosan és jól elrendezett. Hume vallásfilozófiai dialógusaiban megfogalmazódik, hogy „egyedül a teizmus elve kínál olyan kozmogóniai rendszert, amelyik egyrészt teljes és érthető, mégis minden elemében szoros analógiát őriz mindazzal, amit nap mint nap látunk és tapasztalunk a világban.”²⁴ Ám kételyek merülnek fel a teizmus álláspontját illetően: „megkérdem a teistától, egyetért-e azzal, hogy jelentős, sőt mérhetetlen, mivel felfoghatatlan különbség van az *emberi* és az *isteni* elme között” (i.m., 122. old.). Mi több, Hume szkepszise a teizmus és az ateizmus közötti vita racionalitására is kiterjed: „Ha azonban önök csökönyösen tovább érvelnek, nem csodálkoznék, ha a vita közben észrevétlenül álláspontot cserélnének, ha a teista eltúlozza a különbséget a legfelső lény és a gyarló, tökéletlen, változó és halandó teremtmények között, az ateista pedig túlságosan is felnagyítja a párhuzamot a természet valamennyi működési formája, s a működése során bármely korszakban kialakult valamennyi helyzet és állapot között” (i.m., 122. old. sk.). A francia filozófiai diskurzusban Bayle használta elsőként a teizmus (*Theïsme*) fogalmát *Réponse aux questions d'un Provincial*²⁵ című művében. Voltaire szerint a teizmus dogmák, rítusok és egyházak nélküli tiszta vallás, amely az egész földön elterjedt, mivel minden vallásban jelen van: már a józan ész (*bon sens*) is azt tanítja, hogy létezik Isten, aki egyetlen és igaz, s akit tisztelni és a felebaráti szeretetben szolgálni kell. A savoyai vikárius hitvallásában Rousseau a teizmust a természetes vallással azonosította, és szembeállította az ateizmussal: „Az érzések, melyeket nekem most kifejtett, ... sokkal újabbaknak tűnnek föl előttem abban, amiről ön megvallja, hogy nem tud, mint abban, amiről azt állítja, hogy hiszi. Általában a theizmust, vagy a természetes vallást látom benne, melyet a keresztények mindenáron össze akarnak tévesztetni az atheizmussal, vagy vallástalansággal, holott ez egyenesen ellentétes tanítás”.²⁶ A német filozófiában a XVIII. században bontakozott ki széles körű vita a teizmusról. Johann Georg Hamann (1730–1788) bírálta az arra irányuló kísérleteket,

²⁴ Uő: *Dialogues Concerning Natural Religion* (1779; magyarul uő: *Beszélgetések a természetes vallásról*, 119).

²⁵ Bayle: *Réponse aux questions d'un Provincial* (1707; „Válasz egy provinciális kérdéseire”, Tome IV, 172).

²⁶ Uő: *Émile ou De l'éducation* (1762; magyarul uő: *Emil, vagy a nevelésről*, 417).

hogy a teizmust a kereszténységgel azonosítva elfogadhatóvá, népszerűvé, mi több, ortodoxszá tegyék. Az 1780-as években kibontakozott panteizmus-vita során Moses Mendelssohn (1729–1786) kétségbe vonta, hogy az ész (*Vernunft*) jobban megalapozná a teizmust, mint a panteizmust. Nézete szerint a teistának is el kell ismernie, hogy a valóságos dolgoknak egy ideális lét (*Daseyn*) szolgál alapjául az isteni értelemben (*Verstand*), s a vita csak arról folyhat, hogy Isten gondolatához még valaminek hozzá kell-e járulnia ahhoz, hogy Istenen kívül valóságos legyen. Kant vallásfilozófiai előadásában a „morális teizmus” (*Theismus moralis*) annak a teológiának az elnevezése, melyben Istent mint a legfőbb erkölcsi jót gondolják el: „De minek nevezzük azt a teológiát, melyben Istent *summum bonum*ként, legfőbb erkölcsi jóként gondolják el? Ezt még nem különböztették meg megfelelően, és ezért nem találtak ki rá nevet. Nevezhetjük *theismus moralis*nak, melyben Istent erkölcsi törvényeink szerzőjeként fogják fel; és ez a tulajdonképpeni teológia, amely a vallás alapjául szolgál”.²⁷ Kant azonban posztulálja, hogy Istent nem csupán az erkölcsi törvények, hanem a természeti célok szerzőjének is kell tekintenünk: „Azt a célszerűséget, amelyet még számos természeti dolog belső lehetőségére vonatkozó ismereteinknek magának is alapul kell venni, nem gondolhatjuk el, és nem is tehetjük felfoghatóvá másképpen, csak úgy, hogy azt és a világot általában mint egy értelmes ok (isten) alkotását képzeljük el magunknak”²⁸ Hegel a teizmust csupán marginálisan említette, Rousseau kapcsán: nézete szerint a savoyai vikárius hitvallása „egészen azt a teizmust tartalmazza, amelyet német teológusoknál lehet megtalálni”.²⁹ Késői berlini előadásában Schelling kritikusan viszonyult a teizmushoz, mint absztrakt istenfelfogáshoz: „A teizmus Isten azon fogalma, amelyben Istent csak a szubsztancia szerint, mint *theosz*, és nem mint *ho theosz* tételezzük. Teizmuson tehát azt a *gondolkodásmódot* értjük, amely nem jutott el az élő Isten ismeretére.”³⁰ A spekulatív teizmus (*spekulativer Theismus*) annak a Hegel halálát követő vallásfilozófiai viták időszakában kialakult irányzatnak az elnevezése, melynek képviselői, Immanuel Hermann Fichte (1796–1879) és Christian Hermann Weisse (1801–1866) kritikusan viszonyultak Hegel spekulatív rendszeréhez és kereszténységértelmezéséhez és arra törekedtek, hogy Isten személy voltát ne *a priori*, logikailag gondolják el, hanem a valóság rendszerének elveként. Doktori értekezésében Kierkegaard a daimón szókratikus értelmezésével összefüggésben azt a megállapítást tette, hogy „a teizmus

²⁷ Kant: Vorlesungen über die philosophische Religionslehre (1817; „Előadások a filozófiai vallás-tanról”, 16).

²⁸ Kant: Kritik der Urteilskraft (1790; magyarul uő: Az ítélemerő kritikája, 368, 75. §).

²⁹ Hegel: Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I–III (1833–1836; magyarul uő: Előadások a filozófia történetéről III, 1960, 364).

³⁰ Schelling: Philosophie der Offenbarung (magyarul uő: A kinyilatkoztatás filozófiája, 2019, 233).

szillogisztikusan szükségszerű módon levezethető a panteizmusból.”³¹ Nietzsche a teizmus korabeli hanyatlásának okát abban látta, hogy a növekvőben lévő „vallásos ösztön” „mélységes bizalmatlansággal elutasítja” a „teisztikus kielégülést”.³² A folyamatteizmus (*process theism*) Whitehead és Charles Hartshorne (1897–2000) által képviselt felfogása szerint Isten esszenciális tulajdonsága, hogy teljes mértékben részt vesz az időbeli folyamatokban, s azok hatással vannak rá. A folyamatteizmus nem tagadja, hogy Isten bizonyos tekintetben örökkévaló, változhatatlan és mentes a szenvedéstől, de a klasszikus teizmussal ellentétben azt állítja, hogy Isten bizonyos tekintetben időbeli, változékony és képes a világtól hatást elszenvedni.³³ A kortárs vallásfilozófia egyik legjelentősebb képviselője, Swinburne definíciója szerint a teizmus „az az álláspont, hogy van Isten, úgy értve, ahogyan ezt a nyugati vallásosság (kereszténység, judaizmus és az iszlám) általában értette”.³⁴ Nézete szerint Isten szándékos cselekvésre képes személyes lény, mindenható, mindentudó, tökéletesen szabad, örökkévaló, tökéletesen jó, mindenütt jelenvaló; ő idézi elő a világegyetem létezését, s ő „az a végső pusztító tény, amely minden egyébre magyarázatul szolgál”.³⁵ Annak érdekében, hogy a teizmus hipotézisének logikai koherenciáját biztosítsa, Swinburne bizonyos pontokon a klasszikus teizmustól eltérően értelmezi Isten szükségszerű, lényegi tulajdonságait: pl. Isten örökléte nem időn kívüliséget, hanem az idő minden egyes pillanatában való létezését jelent, mindentudása pedig nem terjed ki a jövőbeli szabad cselekedetekre – mivel ez logikailag lehetetlen.³⁶ Swinburne eljárásának lényege az Isten léte melletti induktív, valószínűségi érvek kumulatív összekapcsolása, melyek együttesen egy olyan P induktív érvet alkotnak, melynek fényében a teizmus hipotézise erős valószínűséggel igaznak tekinthető.

Isten létének a teizmus lényegét alkotó állítása nem csupán a vallási, de a gondolkodói tapasztalat során is megkerülhetetlenül felmerül, s értelmezések sokaságát hozza felszínre, melyek negatív, elutasító formát éppúgy ölthetnek, mint az afirmatív azonosulás alakját. Bár e törekvések nem nélkülözhetik a „fogalom erőfeszítését”,³⁷

³¹ Kierkegaard: Om Begrebet Ironi med stadigt Hensyn til Socrates (1841; magyarul uő: Az irónia fogalmáról állandó tekintettel Szókratészra = uő: Egy még élő ember írásaiból. Az irónia fogalmáról, 2004, 184).

³² Nietzsche: *Jenseits von Gut und Böse. Vorspiel einer Philosophie der Zukunft* (1886; magyarul uő: Túl jón és rosszon. Egy eljövendő filozófia előjátéka, 45, 53. §).

³³ Whitehead: *Process and Reality* (1929; magyarul uő: Folyamat és valóság, 2001).

³⁴ Swinburne: *Van Isten?*, 9.

³⁵ Swinburne: *Van Isten?*, 27.

³⁶ Lásd ehhez Swinburne: *In Defence of Open Theism*, 56–62.

³⁷ Hegel: *Phänomenologie des Geistes* (1807; magyarul uő: A szellem fenomenológiája, 38).

mindazonáltal maga a teisztikus gondolkodás kiegészülhet egy mélyebb gondolkodói bizonyossággal: „Ismeretlen az isten? Nyilvánvaló, mint az ég? / Inkább ezt hiszem.”³⁸

BIBLIOGRÁFIA

- Assmann, Jan: *Moses der Ägypter. Entzifferung einer Gedächtnisspur*. München: 1998.
- Assmann, Jan: *Mózes, az egyiptomi*, Budapest: Osiris, 2003.
- Bayle, Pierre: *Réponse aux questions d'un provincial*. Rotterdam: Leers, 1707.
- Bergmann, Michael: *Skeptical Theism and the Problem of Evil* = Thomas P. Flint – Michael Rea (eds.): *Oxford Handbook of Philosophical Theology*. New York: Oxford University Press, 2009, 374–399.
- Burkhard Gladrow: *Polytheismus* = Cancik, Hubert et al. [Hrsg.]: *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*. Band IV. Stuttgart – Berlin – Köln: Kohlhammer, 1998.
- Copan, Paul – Moser, Paul K. (eds): *The Rationality of Theism*. London–New York: Routledge, 2003., <https://doi.org/10.4324/9780203480670>
- Cudworth, Ralph: *The True Intellectual System of the Universe: Wherein all the Reason and Philosophy of Atheism is Confuted, and Its Impossibility Demonstrated*. London: 1678.
- Fichte, Immanuel Hermann (Hrsg.): *Johann Gottlieb Fichte's sämtliche Werke*, Band V. Berlin: Veit, 1845.
- Fuqua, Jonathan – Koons, Robert C. (eds): *Classical Theism: New Essays on the Metaphysics of God*. London–New York: Routledge, 2023.
- Glaser, Helmuth von: *Der Buddhismus: eine atheistische Religion*. München: Sczesny Verlag, 1966.
- Hegel, G. W. H.: *Előadások a filozófia történetéről III*. Budapest: Akadémiai, 1960.
- Hegel, G. W. H.: *A szellem fenomenológiája*. Budapest: Akadémiai, 1979.
- Heidegger, Martin: *Ütjelzők*. Budapest: Osiris, 2003.
- Heidegger, Martin: *Költőien lakozik az ember*. Budapest: T-Twins, 1994.
- Heidegger, Martin: *Schelling értekezése az emberi szabadság lényegéről*. Budapest: T-Twins, 1993.
- Hume, David: *Beszélgések a természetes vallásról*. Budapest: Atlantisz, 2006.
- Inwagen, Peter Van: *Dualism and Materialism: Athens and Jerusalem* = *Faith and Philosophy* 12/4 (1995) 475–488.
- Kant, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Budapest, 1995.
- Kant, Immanuel: *Az ítéleőrő kritikája*. Budapest: Akadémiai, 1966.
- Kierkegaard, Søren: *Egy még élő ember írásából. Az irónia fogalmáról*. Budapest: Jelenkor, 2004.
- Löwith, Karl: *Weltgeschichte und Heilsgeschehen. Die theologischen Voraussetzungen der Geschichtsphilosophie*. Stuttgart: Kohlhammer, 1953.
- Mezei Balázs: *Swinburne és a teizmus filozófiája* = Swinburne, Richard: *Van Isten?* Budapest: Kossuth, 1998, 165–194.
- Morris, Thomas V. (ed.): *Divine and Human Action: Essays in the Metaphysics of Theism*. Ithaca–London: Cornell University Press, 2019.
- Nietzsche, Friedrich: *Túl jön és rosszon. Egy eljövendő filozófia előjátéka*. Máriabesenyő: Attraktor 2010.
- Plantinga, Alvin: *Knowledge and Christian Belief*. Cambridge: Eerdmans, 2015.
- Rahner, Karl: *Meditation über das Wort 'Gott' = uő: Grundkurs des Glaubens. Einführung in den Begriff des Christentums*. Freiburg–Basel–Wien: Herder, 1976.

³⁸ Hölderlin: *In lieblicher Bläue* (1808; magyarul uő: *Csodás kékségben* = Heidegger, Martin: *Költőien lakozik az ember*, 1994, 281).

- Rogers, Katherin A.: *Perfect Being Theology*. Einborough: University Press, 2000.
- Rousseau, Jean-Jacques: *Emil, vagy a nevelésről*. Budapest: Franklin, 1911.
- Rózsa Huba: A monoteizmus Izraelben = *Teológia* 33/1–2 (1999) 37–50.
- Sartre, Jean Paul: *Exisztencializmus*. Budapest: Hatágú síp, 1991.
- Schelling, F. W. J.: *A kinyilatkoztatás filozófiája*. Budapest: Szent István társulat, 2019.
- Schmidt, Wilhelm: *Der Ursprung der Gottesidee. Eine historisch-kritische und positive Studie*. Bd. 1–12. Freiburg in der Schweiz: Paulus, 1912–1955.
- Swinburne, Richard: *Is There a God?* New York: Oxford University Press, 1996.
- Swinburne, Richard: *Van Isten?* Budapest: Kossuth, 1998.
- Swinburne, Richard: *In Defence of Open Theism = Science, Religion and Culture*, 4/2 (2017) 56–62.
- Swinburne, Richard: *The Coherence of Theism*. Oxford: Oxford University Press, 2016., <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198779698.001.0001>
- Taliaferro, Charles – Harrison, Victoria S. – Goetz, Stewart (eds): *The Routledge Companion to Theism*. London–New York: Routledge, 2013., <https://doi.org/10.4324/9780203123294>
- Weissmahr Béla: *Philosophische Gotteslehre*. Stuttgart: Kohlhammer, 1983.
- Whitehead, Alfred North: *Folyamat és valóság*. Budapest: Typotex, 2001.